

Värdegrundens vara eller icke vara¹

Torbjörn Tännsjö

Stockholms universitet

Skolans uppgifter

Den svenska obligatoriska skolan har åtminstone tre viktiga uppgifter. För det första att bibringa eleverna kunskaper och färdigheter. För det andra att fostra dem. För det tredje, och särskilt i yngre år, att förvara dem under den tid av dagen, då föräldrarna förvärvsarbetar. Jag har numrerat uppgifterna för att lättare kunna hänvisa till dem, men det betyder inte att någon av dem har större tyngd än de andra. Alla tre är i någon form nödvändiga. En viktig fråga är emellertid om det finns motsättningar och spänningar mellan dem. Här ska jag lämna den tredje uppgiften utan beaktande, och försöka se om det finns en motsättning mellan den första och den andra.

Den andra uppgiften, att fostra ungdomar, kunde tyckas underlätta den första, att bibringa dem kunskaper och färdigheter. Om skolan finner ett sätt att disciplinera eleverna, så borde det rimligen underlätta inläringen. Men det är ju inte säkert att sambandet är fullt så enkelt. Våldisciplinerade elever tar kanske till sig vissa typer av kunskaper lättare än odisciplinerade elever, men det är möjligt, om disciplineringen skett på fel sätt, att kunskapsinhämtandet sker på ett okritiskt sätt. Mindre väl disciplinerade elever skulle kanske kunna nå en annan typ av kunskaper och, framför allt, andra intellektuella, konstnärliga och praktiska färdigheter.

Vad det första målet erfordrar är en hygglig arbetsmiljö, men också maximalt *engagerade* elever. Vad som erfordras är elever som söker de kunskaper och färdigheter, som skolan är beredd att meddela. Ja, till och med elever som är bredda att kritiskt ifrågasätta det skolan vill lära ut som sant och riktigt. Hur är det möjligt att uppnå något sådant?

---

¹ Artikeln har tidigare varit publicerad i Tännsjö, T. (2006). *Värdegrundens vara eller icke vara*. I M. Ögren. (red.): *Våra drömmars skola*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg Bokförlag.

Jag måste tillstå att jag inte känner svaret på den frågan. Jag är emellertid övertygad om att det sätt att formulera det andra målet, som myndigheterna i vårt land har valt, är felaktigt. Huvudidén är att eleverna, genom fostran och övning, ska meddelas en gemensam *värdegrund*, vilken ska tjäna som utgångspunkt för i stort sett allt som sker i skolans värld. Förekomsten av delade grundläggande värderingar, ska göra samarbetet fruktbart och konfliktfritt. Detta är en besynnerlig, skrämmande och otidsenlig tanke. Den tillkom i ett mycket speciellt parlamentariskt läge, då vi hade borgerlig regering, med deltagande av en aktivistisk kvistdemokrati, och då främlingsfientliga Ny Demokrati hade utslagsröster i riksdagen. På initiativ av kristdemokraterna, och med hjälp av Ny Demokratis utslagsröster, efter hårda offentliga debatter, infördes den gemensamma värdegrunden. Det är kanske inte så konstigt. Vad som däremot är svårförklarligt är att den, sedan den väl kommit på plats, inte har ifrågasatts av något politiskt parti. De som den gången röstade emot den har sedan dess tigit och samtyckt.

Vad är en värdegrund?

Vad är en värdegrund? Jag antar att det måste handla om några gemensamma *grundläggande* värderingar, som alltså kan motivera mera partikulära ställningstaganden. Med hänvisning till värdegrunden kan man inte bara säga hur man bör uppföra sig, utan också *varför* man bör göra så snarare än så.

Hur kan en sådan värdegrund se ut? I min elementära lärobok i normativ etik, *Grundbok i normativ etik* (Thales), diskuterar jag, utan bestämt ställningstagande, sju olika förslag till grundläggande moralisk hållning. Vilken som helst av dem skulle i princip kunna göra tjänst som en värdegrund för skolan. I huvudsak får man nog också säga att de svenska myndigheterna gått in för en av dem.

Så här står det numera i läroplanen:

"Skolan har en viktig uppgift när det gäller att förmedla och hos eleverna förankra de grundläggande värden som vårt samhällsliv vilar på. Människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män, samt solidaritet med svaga och utsatta är de värden som skolan skall gestalta och förmedla. I överensstämmelse med den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism sker detta genom individens fostran till rättskänsla, generositet, tolerans och ansvarstagande."

Är detta en rimlig värdegrund? Är det överhuvudtaget en bestämd värdegrund? Är det kanske flera? Eller är det kanske bara till intet förpliktande fraser?

Jag tror vi bör försöka ta vad som sägs i värdegrunden på allvar. Och vi ska minnas att bakom formuleringarna ligger framför allt det kristdemokratiska partiet. Det kan ge viss vägledning beträffande tolkningen. Sak samma med hänvisningen till "kristen tradition och västerländsk humanism." Och vi kan nog här tryggt bortse från de mera svepande fraserna om solidaritet med svaga och utsatta, rättskänsla och ansvarstagande. Sådant är gott och väl, men det har inte karaktären av *grundläggande* värderingar. Sådant kan motiveras på många olika vis, alltså med hänvisning till högst olikartade värdegrunder. Det är inte i dessa stycken värdegrunden, i bestämd form, har något riktigt bett. Vi kan också bortse ifrån de rent deskriptiva avsnitten, där det sägs att vårt samhällsliv (faktiskt) skulle vila på vissa grundläggande värden. Stämmer det verkligen? Jag tror inte att man, då man författade värdegrunden, lade ned någon möda på att tänka över den saken. Och hur som helst:

beskrivningar är en sak, grundläggande värderingar något annat. Nej, det är först i talet om "människolivets okränkbarhet" och i talet om "människovärde", som värdegrunden får substans. Här uttrycks verkligen grundläggande värderingar. Men vilka, närmare bestämt?

Vad innebär det att människolivet är okränkbart? Betyder det att självmord alltid är förkastligt? Betyder det att dödshjälp är moraliskt fel? Betyder det att abort är mord? Betyder det att det är moraliskt förkastligt att förstöra embryon som blir över vid provrörsbefruktning?

Ja, rimligen betyder det allt detta. Hur skulle det annars förstås? Och visst är det så tanken om människolivets okränkbarhet (helgd) har förvaltats av kristen tradition. Den svenska skolan grundas således på tanken om att det mänskliga (oskyldiga) livet är heligt. Och förutsättningen är att det mänskliga livet börjar vid befruktningsögonblicket. När skulle vi annars säga att det börjar?

Det är ju på grund av att denna tolkning är så näraliggande, ja den enda riktigt plausibla, som kristdemokraterna, vars ledamöter verkligen omfattar dessa värderingar, var så triumferande, då värdegrunden väl var på plats.

Vad innebär det vidare att hävda att alla människor har lika värde? Vad går mera bestämt tanken ut på om ett särskilt människovärde?

Rimligen innebär detta att människor i någon mening är skapelsens krona, att vi är viktigare moraliskt än andra kännande varelser. Och att vi alla i samma mån delar detta värde. Ännu en triumf för specifikt kristna värderingar. Ja, här passar hänvisningen till en humanistisk tradition också in.

Om dessa tolkningar av inslag i värdegrunden är riktiga, och jag tror det är svårt att bestrida att det är så som jag tolkat den, som den rimligen *måste* förstås, så får vi notera att den värdegrund, på vilken den svenska skolan ska vila, är oförenlig med seriösa moralfilosofiska hållningar, såsom utilitarism, rättighetsetik, dygdetik och moralisk kontraktualism (baserad på etisk egoism).

Sådana grundläggande moralfilosofiska hållningar diskuteras i en anda av öppet, kritiskt och systematiskt sanningssökande vid våra universitet. Något liknande är emellertid uteslutet i skolans värld. Där finns det en moralfilosofi, som är den som "gäller".

Förekomsten av en särskild värdegrund medför att t.ex. elever som blir principiella veganer med fog kan utstämplas ur skolan såsom dissidenter. De har inte förstått att människor i moraliskt hänseende står över djuren. Förekomsten av samma värdegrund innebär att den elev som hävdar att det kan vara rätt, i samband med dödshjälp och abort, att döda oskyldigt mänskligt liv, måste sägas ha "fel".

Detta är inte någon lyckad lösning på den andra uppgiften, syns det mig.

Men om den gällande värdegrunden är filosofiskt partisk, till förmån för kristna (och med dem förenliga "humanistiska") värden, varmed bör den då ersättas? Bör vi i stället ha en sekulariserad värdegrund? Bör vi istället slå fast att utilitarismen, eller läran om moraliska rättigheter, eller den moraliska kontraktualismen, eller någon annan moralfilosofi, är den som ska gälla?

Nej, det vore lika absurt som det val vi nu gjort. Grundläggande filosofiska frågor är nog sanningsspörsmål (tror jag, men också detta är kontroversiellt), men de är svåra; vi måste inse att det inte finns någon vetenskapens nuvarande ståndpunkt beträffande dem, som skolan kan lära ut. Ett öppet och förutsättningslöst förhållningssätt, som möjliggör kritiskt tänkande kring grundläggande värdefrågor, är det enda rimliga. Så förhåller sig våra

universitet till filosofiska frågor och så bör också skolan förhålla sig. Det är själva tanken om en gemensam värdegrund, för skolan eller vårt samhälle, som är missriktad. Det finns också en risk att skolans värdegrund spiller över till samhället i stort, så att samma slags konformism, som nu avkrävs skolan, kan komma att avkrävas våra universitet.

Men måste inte ungdomen lära sig hyfs? Måste den inte tränas i demokratiska arbetsformer? Måste den inte uppmuntras till engagemang och sanningslidelse? Måste inte skolan undvika mobbning, oavsett om den utförs av lärare eller elever? Måste inte skolan bekämpa fusk vid prov? Måste inte skolan skapa en arbetsmiljö, som befrämjar inläring? Måste inte skolan avstå från könsmässig och etnisk diskriminering?

Jovisst, men intet av detta förutsätter att vi först skaffar oss en gemensam värdegrund. Människor, som bekänner sig till radikalt olikartade filosofier, kan komma överens om hyggligt fungerande gemensamma arbetsformer.

Överlappande konsensus

Den nyligen avlidne nordamerikanske Harvardfilosofen John Rawls har myntat ett i sammanhanget användbart uttryck. Vad vi i ett öppet och liberalt samhälle bör söka är ett slags "överlappande" samförstånd (konsensus) i praktiska frågor. Människor kan komma överens om gemensamma arbetsformer, lagar och ordningsregler, utan att för den sakens skull vara överens om den yttersta motiveringen för dem.

Så bör vi förfara med skolans tredje (andra?) uppgift. Vi bör ge upp tanken om en gemensam värdegrund. Tvärt om bör vi bejaka mångfalden i synen på grundläggande värdefrågor. Oavsett om vi är kristna, muslimer, judar, eller inte alls benägna att tänka i övernaturliga kategorier, oavsett om vi är utilitarister, rättighetsetiker, dygdetiker eller kristna etiker, så kan vi nog finna goda skäl i att organisera skolan så att vi hyggligt kan umgås med varandra, utan våldsamma uppträden.

Jag vill inte förneka att en strängt konfessionell skola, där eleverna gnuggas i en viss filosofi, kan leda till vissa goda pedagogiska resultat. Vi hade en sådan skola under medeltiden i hela västvärlden, och man avskaffade den helt nyligen i det forna sovjetiska imperiet. Inom båda dessa system uppnådde man stundtals beundransvärda resultat. Men sådana system har ändå en allvarlig inneboende begränsning. Det är inte naturligt för människan att begränsa sitt synfält, att tänka inom på förhand uppställda ramar. Vi har en inneboende önskan att också tänka fritt och kritiskt. Åtminstone gäller detta för vissa av oss, åtminstone ibland. Om skolsystemet är utformat för att hämma sådant kritiskt sanningssökande är olika slags konflikter oundvikliga.

På medeltiden utmanades den thomistiska filosofin av olika kätterska tänkare (vilka i vissa fall brändes på bål). På samma sätt ifrågasattes marxismen-leninismen om och om igen inom det sovjetiska imperiet. Straffen stod inte den katolska kyrkans efter i fråga om stränghet. Det stod då klart hur otillfredsställande dessa system var. Till och med den favoriserade thomistiska filosofin, liksom den senare lika favoriserade marxismen-leninismen, tog skada av att på detta sätt stängas in i slutna system. De båda filosofierna förvandlades till dogmer och upphörde att fungera som levande filosofier.

Vi bör därför avskaffa den s.k. värdegrunden. I dess ställe bör vi sätta det öppna, systematiska och kritiska tänkandet beträffande grundläggande filosofiska frågor. Och vi bör förfara pragmatiskt, då vi söker lösningar på skolans andra uppgift. Vi bör söka överlappande samförstånd beträffande rimliga ordningsregler och arbetsformer.

I själva verket tror jag det blir en bättre uppslutning kring olika förhållningsregler och arbetsformer inom skolan, om dessa framkommer som ett resultat av en kritisk dialog – inte som en mekanisk tillämpning av någon av riksdagen fastställd värdegrund.

Om författaren

Torbjörn Tännsjö är professor i praktisk filosofi vid Stockholms universitet. E-post: Torbjorn.Tannsjo@philosophy.su.se